

причин підтримки австро-угорською владою реквізиційної політики, яку провадили польські легіони.

Протиріччя між законодавчою та виконавчою владами, низький професіоналізм окремих державних службовців, а інколи і антидержавницька політика представників органів самоврядування, відсутність у Центральній Раді широкої соціальної бази та повний контроль у внутрішній політиці з боку австро-німецького військового керівництва стали тими причинами, що в результаті призвели до усунення демократичного ладу на Україні.

#### **Список використаних джерел**

1. Левицький К. Великий зрив: До історії української державності від березня по листопад 1918 р. / Кость Левицький – Нью-Йорк, 1968. – 152 с.
2. Денисенко О. А. Охорона і збереження пам'яток історії та культури в Українській державі (1918 р.): дис... канд. іст. наук : 07.00.01 / Денисенко Олена Анатоліївна. – К., 2002. – 243 с.
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі ЦДАВО України) – Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 106.
4. ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 2.
5. ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 35.
6. Що їх болить // Відродження. – 1918. – 2 квітня.
7. ЦДАВО України. – Ф. 1792. – Оп. 1. – Спр. 1.
8. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р.–260. – Оп. 1. – Спр. 1.
9. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 17. – Оп. 1. – Спр. 28.
10. Польський злочин державної зради супроти української держави // Діло. – 1918. – 13 квітня.
11. Дорошенко Д. Історія України, 1917–1923 рр. В 2-х т.: Документально-наукове видання / [упоряд. К. Ю. Галушко]. – Т. 1: Доба Центральної Ради / Д. Дорошенко. – К. : Темпора, 2002. – 320 с.
12. Державний архів Вінницької області. – Ф. Р.–3868. – Оп. 1. – Спр. 2.

***Бортнікова Алла Василівна**, кандидат історичних наук, доцент,  
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки*

#### **МІСТА ВОЛИНИ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО XVI ст.**

Місто в Середні віки і в ранній Новий час зазвичай було адміністративним і культурним центром відповідної території, осередком торгової і промислової діяльності, на його території діяли господарські суб'єкти різного підпорядкування, а міські жителі відрізнялись від інших соціальних груп не лише обсягом прав, але й характером праці, сферою професійних занять. Це вимагало відповідної правової регламентації й безпосередньо відбивалося на порядку міського управління, його структурі, функціях, характері зв'язків з інститутами державної влади. Міста залишались

важливим джерелом надходжень до скарбниці держави, а тому постійно перебували в центрі уваги центральної і регіональної влад, які намагалися у різний спосіб сприяти їх соціально-економічному піднесенню. Статут ВКЛ 1529 р. виокремлює «місто» як специфічну соціально-правову категорію: «...прелатам, княжатам, панам хоругвовним, шляхтичам і *містам* (курсив А. Б.) позначених земель Великого князівства Литовського, Руського, Жемайтського та інших ми пожалували...» (розд. I, арт. 1) [1, с. 133].

**Метою** доповіді є аналіз кількісних показників, структурних характеристик міст Волині, їх ролі в системі управління на Волині XVI ст.

У XVI ст. більшість міст і містечок українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ), концентрувалися на Волинській землі, де географічний чинник був цілком сприятливим для їх соціально-економічного і суспільного розвитку. Залишаючись осередками вільної праці в умовах панування феодальних відносин, міста здійснювали потужний вплив на всі сфери середньовічного суспільства, водночас пристосовуючись до об'єктивних умов існуючого соціально-економічного та політико-правового середовища із наявними інститутами та формами організації державної влади.

Попри існування різних підходів щодо визначення міст та їх відмінностей від сільських поселень, приймаємо за визначення міста ті поселення, які в джерелах називаються «містом». Відповідно, для дослідження управління в містах Волинської землі враховано усю сукупність історичних, соціально-економічних, політичних, природно-географічних, етнокультурних та інших чинників.

Характер управління волинських міст визначали сукупність чинників: належність до державної або приватної власності; наявність чи відсутність магдебурзького права; рівень соціально-економічного розвитку міста, його статус, місце в загальній господарській і політико-правовій структурі ВКЛ; привабливість для торгової та промислової діяльності; наявність замку та інших оборонних споруд; характер розвитку феодальних відносин тощо. М. С. Грушевський зокрема зазначав, що «західноєвропейський феодалізм має цілий ряд таких прикмет, яких ми в в. кн. Литовським не знаходимо» [2, с. 6].

На зламі XV–XVI ст. в розвитку волинських міст розпочався якісно новий етап, який характеризувався бурхливим ростом нових міських поселень. Наприкінці XV ст. тут було 18 міст: Володимир, Камінь, Литовеж, Турійськ, Луцьк, Дубно, Клевань, Корець, Острог, Перемиль, Ровно (Рівне), Степань, Кременець, Заслав, Збараж, Колодно, Полонне, Вишнівець [3, с. 34]. На кінець 60-х рр. XVI ст. на Волині було 32 міста – Кременець, Берестечко, Володимир, Дубно, Збараж, Ковель, Костянтинів, Литовеж, Луцьк, Олика, Острог, Соколь (Сокіл), Степань, Торчин, Турійськ, Белев, Вижва, Звенигород, Заславль, Клевань, Корець, Красилів, Локачі, Межиріччя, Миляновичі, Несухоежі, Острожець, Оручів, Полонне, Ровно, Тарговиця, Шульжинці та 89 містечок [4, с. 24]. У правовому відношенні міста і містечка України у складі ВКЛ поділялися на великокнязівські (державні), приватновласницькі і церковні. За

підрахунками вітчизняного дослідника П. М. Саса, до 1569 р. великокнязівських міст і містечок налічувалося 29, приватновласницьких – 112, церковних – 7 [4, с. 153]. Серед них на Волині, за нашими підрахунками, було – великокнязівських міст і містечок – десять, приватновласницьких – 101, церковних – шість. Більшість новозаснованих міст Волині були приватновласницькими.

Виникнення і розвиток міст у князівстві органічно пов'язані з процесом суспільного поділу праці, відокремленням промислово-торговельної діяльності від сільськогосподарської. Щоправда середньовічне місто не могло існувати без своїх городів, пасовиськ, сіножатей, лісів і полів. У волинських містах чимала частина населення займалась сільським господарством. За містами зберігалась земля, якою користувалися її жителі. Так, у податкових реєстрах за 1570 р. зазначено, що в Кременці взято податок зі 100 ланів, у Володимирі – з 91, в Ковелі – з 75,5 лану [5, с. 26]. За спостереженням вчених, українським містам заняття землеробством було властиве більшою мірою, ніж багатим містам більш розвинутих економічно країн [6, с. 163].

Поширення процесу відокремлення ремесла від сільського господарства сприяло збільшенню неземлеробського міського населення, викликало потребу ринків збуту для виробів ремесла і промислів та збільшувало попит на продукцію сільського господарства. На розвиток міст так чи інакше впливав процес прискореного розвитку сільського господарства, формування фільваркової системи, розвиток магнатських латифундій, посилення впливу на господарське життя товарно-грошових відносин. Свідченням тому одночасне надання разом із локаційними привілеями на заснування міст на магдебурзькому праві й права на проведення торгів і ярмарків. Долю волинських міст визначали не лише геостратегічні і політичні чинники – боротьба за Волинь між ВКЛ і Польським королівством упродовж XIV–XVI ст. Міста, разом із замками, залишалися стратегічними пунктами військової організації держави, форпостами захисту проти зовнішньої агресії, що потребувало постійної уваги з боку держави. За деякими даними, замки були щонайменше у 102 волинських містах [3, с. 129].

Міста Волині залежали від адміністративно-територіального поділу держави, його політико-правової системи та організації влади. Правовий імунітет, що його надавало містам магдебурзьке право, не виключав їх повністю з-під впливу центральних й регіональних владних інституцій. Так, шляхту і духовенство, як привілейовані стани, було звільнено від сплати постійних податків, натомість їх тягар лягав на плечі непривілейованих станів – міщанства і селянства. Ступінь поширення магдебурзького права на життя місцевої громади значною мірою залежав від статусу міст. Саме великі міста, такі як Вільно, Кам'янець, Київ, Львів, Кременець, Луцьк та інші, дістали широке самоврядування.

У досліджуваній період тут йшов інтенсивний процес перерозподілу земельної власності між великим князем і феодалами: відбувався процес перетворення королівщин, тобто староств і державних маєтностей («держав») у

звичайні шляхетські дідичні володіння. Усе це супроводжувалося розширенням шляхетських прав і свобод із відповідним зменшенням судово-адміністративних прав монарха: «...коли монарх, уявний (фіктивний) власник усієї землі, виокремлює її частку у користування своєму васалові, то він разом із тим *eo ipso* передає йому і власні (частково і повно) коронні права» [7, с. 517]. Так, якщо наприкінці XIV ст. 80 % населення ВКЛ перебувало під владою господаря, то у 20-і роки XVI ст. цей відсоток зменшився до 30 [8, с. 101, 105–107].

На Волині, де у першій половині XVI ст. державні володіння, контрольовані старостинським урядом, також суттєво скоротилися. Ці процеси торкалися й волинських міст, які переважною більшістю були сільськогосподарськими. 16.12.1518 р. Жигимонт I підтвердив надання Свидригайла і Олександра своєму служебнику Васку Колчовському значної частини спадкових володінь в місті Володимирі і на передмісті: млина у Володимирі на р. Луга з надходженням у розмірі третьої «мерки», дві інші мірки йшли на Володимирський замок; наказано збудувати два млини, один між містом і руською церквою Пречистої Богоматері на Рибнику, другий на Рилівці; збудувати дворище «за стайнею на горі». До того, Васка Колчовського було визволено з «права местьского маитборского» і переведено під юрисдикцію земського права [9, р. 52]. Іншим листом від 18.11.1518 р. Жигимонт I підтвердив чергові надання Колчовському за виплату ним спадкового боргу в 40 кіп грошей: семи дворощ біля м. Володимира на Залужжі, три дворища «данини», ще чотирьох спадкових дворощ терміном «вечно и непорушно». При цьому звільнив служебника від повинностей і оплат «местьских», натомість наділив Васка Колчовського шляхетським правом, тобто зобов'язав виконувати земську службу, «какъ и иная шляхта, земяне володимерские» [9, р. 53].

У складі повітів Волинської землі періоду входження до ВКЛ великі князівські й панські володіння переважали над господарськими. Таке становище зберігалося і в подальшому. У Волинському воєводстві в 1629 р. до королівщин належало всього шість міст, тобто близько 5 % [6, с. 108]. Більшість господарських володінь роздана була місцевим князям, панам і зем'янам. Жалування земель на умовах служби або за вислугу стало важливим джерелом утворення магнатських латифундій. Особливо активно цей процес протікав на Волині і Поділлі, які стали наприкінці XV ст. центрами магнатського землеволодіння [10, с. 75]. Такий перерозподіл зумовлено збільшенням попиту на збіжжя та іншу сільськогосподарську продукцію на внутрішньому та зовнішньому ринках, що стимулювало перехід господарства феодалів на фільваркову систему. Відповідно почала зростати експлуатація підвладного селянства. Поширилася відробіткова рента, яка у ВКЛ за вимогами Устави на волоки (арт. 15), складала два дні [11, с. 510–562]. Цей процес негативно відбивався й на міщанах, оскільки міська територія ставала об'єктом посягань місцевих князів і шляхти. Свідченням того – численні

майнові конфлікти між міщанами і власниками земель та маєтностей в передмістях волинських міст [12, с. 172–173].

Отже, у XVI ст. на Волині тривав інтенсивний процес урбанізації, зумовлений наявністю тут великого землеволодіння. Більшість новозаснованих волинських міст були приватновласницькими. Міста Волині зберігали аграрний характер, що перешкоджало розвитку міського життя. Характер управління у волинських містах залежав від їх соціально-економічного становища. Організація управління в містах визначалася і була міцно пов'язана з політико-правовою системою ВКЛ. Становий характер суспільства неминуче закладав підґрунтя для соціальних конфліктів: між привілейованими та непривілейованими верствами населення; панівною патриціанською олігархією і поспільством міста; інститутами державної влади і міським самоврядуванням; традицією і «новиною», що запроваджували представники центральної і місцевої влад та ін.

### Список використаних джерел

1. Статути Великого князівства Литовського : у 3-х т. Т. 1 : Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. В. Ківалова, П. П. Музиченка, А. І. Панькова. – Одеса : Юрид. л-ра, 2002. – 464 с.
2. Грушевський М. С. Історія України-Руси. – Т. V : Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII ст. / М. С. Грушевський. – Львів : [б. в.], 1905. – 687 с.
3. Заяць А. Є. Урбанізаційний процес на Волині в XVI – першій половині XVII століття / А. Є. Заяць. – Львів : Добра справа, 2003. – 205 с.
4. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. / П. М. Сас. – К. : Наук. думка, 1989. – 232 с.
5. Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569–1654 рр.) / П. В. Михайлина. – К. : Наук. думка, 1975. – 259 с.
6. Компан О. С. Міста України в другій половині XVII ст. / О. С. Компан. – К. : Вид-во АН УРСР, 1963. – 388 с.
7. Владимирский-Буданов М. Ф. Немецкое право в Польше и Литве / М. Ф. Владимирский-Буданов // ЖМНП. – 1868. – Ч. CXXXIX. – С. 467–554.
8. Ochmański J. Historya Litwy. Wydanie trzecie poprawione i uzupełnione / J. Ochmański. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wyd-wo «Zakład narodowy im. Ossolińskich», 1990. – 396 s.
9. Lietuos Metrika. Kn. Nr. 10 (1440–1523 metai) : Užrašymų knyga 10. Литовская метрика: книга записей 10 / pagengė Edidijus Banionis ir Algirdas Bailulis. – Vilnius : Mokslo ir enciklopedijų l-kla, 1997. – 178 p.
10. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф. М. Шабульдо. – К. : Наук. думка, 1987. – 182 с.
11. Устав о волоках, данный королем Сигизмундом-Августом в 1557 году // Памятники, изданные Киевскою комиссиею для разбора древних актов. Том второй. Изд. второе с доп. – К. : Тип. Императорского Ун-та Св. Владимира, 1897. – с. 510–562.

12. Литовська Метрика. – Кн. 561. Ревізії українських замків 1545 року / підгот. В. М. Кравченко. – К. : [б. в.], 2005. – 598 с.

*Гончаренко Інна Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент,  
Київський національний університет будівництва і архітектури*  
**РЕГІОНАЛЬНА ПОЛІТИКА В СФЕРІ ОСВІТИ НІМЕЦЬКОЇ  
ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В ПЕРІОД  
ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Регіональна політика в різні історичні періоди проводилась під впливом низки чинників. Не виключенням стала політика в сфері освіти німецької та румунської окупаційної влади в Другій Світовій війні на українських землях. У численних публікаціях висвітлюють різні аспекти цієї проблеми на регіональному рівні, однак цілісна картина освітньої політики в усіх адміністративно-територіальних одиницях залишається недостатньо вивченою.

Освітня політика німецьких загарбників у окупованих східних областях не мала чіткої визначеності. Це підтверджується існуванням серед нацистської верхівки радикальних та «ліберальних» поглядів на освіту підкорених народів. Радикальний напрям підтримували А. Гітлер, Г. Гімлер, М. Борман, Е. Кох, які дотримувалися поглядів щодо надання місцевому населенню елементарних знань через найнижчі навчальні заклади для використання їх у майбутньому виключно у ролі робочої сили [1, с. 62]. Поміркованих поглядів дотримувався А. Розенберг, урядовці «Східного Міністерства» та частина вищого командування вермахту на окупованій радянській території. Вони виступали за надання місцевому населенню обмеженої системи національної освіти, яка б дозволяла певний культурний розвиток та водночас перешкоджала утворенню інтелігенції у суспільстві як носія «небажаних прагнень» [2, с. 63]. Балансуючи між радикальним та «ліберальним» поглядами нацистської верхівки, формувалась система освіти Райхскомісаріату «Україна» [3, с. 55].

Перші розпорядження освітньої політики в РКУ були сформовані А. Розенбергом у «Директивах про створення системи шкільної освіти в Україні» та «Розпорядженні про обов'язкове навчання української молоді», виданих на початку 1942 року. Відповідно до них система освіти мала такий вигляд: нижча освіта – обов'язкова семирічна школа, де у перших чотирьох класах повинна була здобуватися початкова освіта, а в наступних трьох початки з професійної освіти; середня освіта – трирічний технікум, де мали навчати основам сільського та лісового господарства, техніки, ремесел та промисловості, торгівлі та управління; вища освіта – існуючі наукові інститути [4, с. 225].

Однак райхскомісар України Е. Кох, дотримуючись радикальних поглядів на освіту місцевого населення, проводив власну політику, що суперечила цим настановам. Офіційно навчання в школах РКУ розпочалось 1 лютого 1942 р. 15 серпня райхскомісар видає наказ, за яким загальна освіта має здійснюватись